

Forum Istorgia dal Grischun, part 2: Il temp da sava enturn il 1800

Illuminists e patriots – onns da guerra – oppressiun e resistenza

■ **Chattà preschenta las emissiuns davart temas da l'istorgia grischuna che Adolf Collenberg ha realisà tranter il 2007 ed il 2016 per il «Forum» dal Radio Rumantsch.** Las singulas contribuziuns èn accessiblas sur www.rtr.ch/archiv/il-forum u sa laschan emprestar en la Biblioteca chantunala sin disc cumpact.

Tomaso de Bassus (1742–1815)

Tomaso Francesco Maria Bassi deriva d'ina famiglia pussanta dal Puschlav. El fa carriera politica en il Grischun e posseda gronds bains en il Puschlav e la Vuclina. Tras ierta vegnan pli tard vitiers possess en Bavaria ed il titel da nobilitad: barun de Bassus. Sco commember da l'urden dals illuminats-framassuns bavarais era el in confrar da Goethe e Mozart. Sco stampadur ha el promovì ovras ch'eran sin l'index dals cudeschs scumandads da las autoritads ecclesiasticas e secularas, per exempel il «Werther» da Goethe en lingua taliana. (Emissiun dals 17 da november 2013).

Hannikel – il retg dals bandits

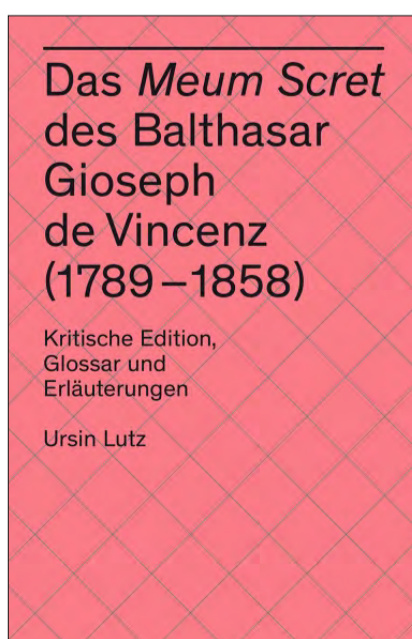
Ils onns 1770/80 ha Jakob Reinhard, numnà Hannikel, terrorisà cun sia banda da laders e morders la Germania dal Sid e la Svizra Oriental. Sin sia tura da rapina en il Grischun è el vegnì tschiffà, dentant ha el pudì fugir or dal «Schelmenturm» a Cuira. Pauc suenter han ins danovamain arrestà el e mess il 1887 a la furta. En quest connex è naschì en il Grischun in scandal maidudi pervi d'ina passascha offendentia en il teater «Die Räuber» da Friedrich Schiller. Il Grischun saja «das Athen der Räuber» di qua il chapitani da brigants. Il famus scrivent ha survegni in scumond da scriver e fiss bunamain vegnì en praschun. (Emissiun dals 26 da mars 2011).

Margareta von Planta e si'amur

Ella era la figlia unica d'in dals pli pussants aristocrats grischuns da ses temp. Ses amant, Nicolaus Christ von Santz da St. Antöniën, era in novritg e convertit catolic. Il bab, Peter von Planta-Wildenberg da Zernez, è sa dustà cun mauns e pes cunter quest'allianza. Lur matrimoni secret l'onn 1785 a Tarasp e l'arrestaziun da la figlia tras il bab han occupà la Dieta da las Trais Lias, l'investg da Cuira e la diplomazia europeica. L'istoricher Adolf Collenberg raquinta d'ina da las pli spectacularas e tragicas amurs en l'istorgia grischuna. (Emissiun dals 14 da favrer 2009).

«Lain siglientar il chau a noss signurs!»

Ils ultims 10 onns da la Republica da las Trais Lias èn stads fitg agitads. Las tur-

Ediziun da l'ovra dal barun da Siat.

Barun Tomaso de Bassus (1742–1815).

bulenzas han cumenzà il 1789 cun ina seria da poesias satiricas or da la plima da Gieri Antoni Vieli. Vieli ha provocà spirituals e seculars progressivs da la regiun Trun/Sumvitg. Quels han lura dà contra cun fiu e zulper. Il 1794, durant in enviern da fomaz, han ils Lumnezians regnì cumin e clamà cun success tut ils cumins e lias ad ina radunanza extraordinaria a Cuira. La finamira: far dretgira nauscha cun ils culpants da la miseria da stadi e societad. Il Forum preschenta insatgs da la polemica e da l'atmosfera irritada da lezs onns. (Emissiun dals 15 da mars 2015).

Giacomo Maurizio e la revoluziun (part 1)

Il giuven Giacomo Maurizio da Visavraun en Bergiaglia è parti sco blers auters per l'ester. Cun 14 onns è el i il 1775 a Lucca en l'Italia per emprender pastizier. Pli tard ha el lavorà a Pavia ed ad Amiens en Frantscha. Il matg dal 1789 ha il Grischun avert gist sper il chastè roial a Versailles ina pastizaria. Paucas emnas pli tard ha cumenzà la Revoluziun franzosa e Giacomo Maurizio ha mess davart pastas e pastizarias per sa participar a la revoluziun. (Emissiun dals 10 da matg 2008).

La vita da Giacomo Maurizio (part 2)

Returnà en patria ha Giacomo Maurizio fatg tras tut ils scumbigls da las Guerras da coaliziun en il Grischun. Stuf da charplinas e miserias è el danovamain parti l'onn 1800, questa giada per Lemberg en la Pologna. L'istoricher Adolf Collenberg accompagna quest um d'affars sin ses viadis. (Emissiun dals 21 da zercladur 2008).

Ils Franzos en Surselva

Avant bundant 200 onns è il Grischun stà l'ultima giada pertutgà ed involvì directamain en ina guerra. Ils onns 1798/99 eran baud ils Austriacs e baud ils Franzos en il pajais, ed er il Grischun sez era dividì en dus fracziuns. Diaris e rapports da la Foppa e da la Lumnezia dattan invista en las confiscaziuns ed il mintgadi difficil sut occupaziun estra u mussan er ch'in pader aveva predeggià uschè miserabel che las truppas sursilvanas fissan bunamain sa battidas tranter

pèr, anc avant ch'avair inscuntrà l'emprim Franzos. (Emissiun dals 13 da settember 2015).

Heinrich Bansi (1754–1835)

«Fitg agens, chaprizius e senza nagina fantasia», uschia caracterisescha Heinrich Bansi ils abitants da l'Engiadina'Ota. Durant ils scumbigls enturn il 1800 fa il reverenda engiadinais carriera en l'armada franzosa ed organischa sco agent secret la spiuascha en il Grischun. En ses tractat «Volk, Sitten und Gesetze eines Gebirgsthal in Graubünden» dat el in'egliada critica sin ses cumpatriots, sin las Engiadinais cun lur vuschs gizzas ed ans tradescha il recept per «capuns balla da chanun». Heinrich Bansi è in dals pli interessants reverendas, revoluziunars e politichers da ses temp. (Emissiun dals 30 da fanadur 2011).

Paul Robbi (1759–1847)

Il 1799 è stà per noss antenats in onnzunt burascus: armadas austriacas e franzosas en las valladas grischunas, schuldada russa ch'era da passagi ed ultra da quai charplinas internas. Paul Robbi, pur e fravi da Segl-Maria, raquinta en ses diari da las miserias e las fadias da quel temp. El rapporta da schuldada en chasa e sin la prada che pretend dunsena ed albiert sco er dals strapatschs da stuair far ora amez l'enviern la naiv sur ils pass per transportar chanuns e muniziun – ils Grischuns sco sclavs d'invasurs esters che pretendevan d'esser vegnids per defender la libertad. (Emissiun dals 24 da fanadur 2010).

Ostags e deportaziuns en il Grischun (part 1 e 2)

La primavaira da l'onn 1799 han l'armada franzosa ed austriaca fatg guerra en il Grischun. Suenter lur victoria han ils Franzos prendì 61 Grischuns sco ostags. Quests exponents ed amis da la partida austriaca han els manà a Salins en Frantscha. In bun mais pli tard han ils Austriacs reconquistà il Grischun e deportà da lur part 85 exponents da la partida franzosa. Ils amis da las ideas propagadas da la Revoluziun franzosa – libertad, egalitad e fraternitad – han ils Austriacs internà a Puntina/Innsbruck. L'istoricher Adolf Collenberg accompog-

na la prominenz politica e spirtala grischuna en ses exil. Tranter quels eran er il preitgant Mattli Conrad d'Andeer ed il pader benedictin Placi à Spescha, duas figuras centralas dal moviment rumantsch. (Emissiun dals 6 d'october e 17 da november 2007).

La curunaziun da Napoleun

Il december 1804 è Napoleun Bonaparte sa curunà en preschientscha dal papa sco imperatur dals Franzos. Vinzens de Salis-Sils, aristocrat grischun e member da la delegaziun svizra da gratulants, raquinta da ses segiurn a Paris, da las scuntradas cun Napoleun e ses ministers e da la curunaziun pompusa en la catedrala

Via a Turitg che regorda a Regula Engel-Egli.

FOTO: ADRIAN MICHAEL / CC BY 2.5

da Notre-Dame a Paris – e lascha sentir ses sdegn per la «plebaglia revoluziunara» senza stil e maniera. (Emissiun dals 5 da zercladur 2010).

Ils prers e la cuntrabanda

Avant 200 onns sa cumbattevan en l'Europa ils aderents da l'urden tradiziunal ed ils amis da la Revoluziun franzosa. Uschia han l'onn 1809 perfin ils students da teologia da Son Gliezi a Cuira cumenzà a far cuntrabanda cun pulvra da sajettar. L'adressat eran Andreas Hoffer e ses cumpogns, rebels e cumbattants per la libertad en il Tirol. Il resultat da quest'acziun: l'investg da Cuira en ferma a Soloturn, Talleyrand, il capo diplomat da Napoleun, mez nar da la gritta ed ils Grischuns ch'emprovan da sa salvar or da l'affera senza permalar in-

satgi memia ferm. (Emissiun dals 9 da schaner 2010).

Regula Engel-Egli 1761–1853 (parts 1–3)

Ella ha ina da las biografias las pli spectacularas da ses temp. Regula Egli è naschida il 1761 sco figlia d'in mercenari a Turitg. Ella marida Florian Engel da Langwies, er el in uffizier dal regiment svizzer en Frantscha. Sco «Frau Oberst» accompagna Regula Engel ses um en sias campagnas militaras tras l'entira Europa e l'Africa dal Nord. En l'armada da Napoleun cumbatta er ella pliras giadas en in'uniforma d'uffizier e cun in sabel enta maun. Perquai ha ella er survegni il surnum «l'Amazona da la Svizra». Regula Engel-Egli ha dentant er parturi en tut 21 uffants. En la segunda part accompagna nus ella en l'Italia, la Spagna, la Prussia ed a la curt imperiala a Vienna. Part 3: La sconfitta da Napoleun a Waterloo (1815) è er la terrada da la famiglia Engel. Regula Engel perda en questa battaglia ses um sco er dus figls. Adumbatten s'embartga ella per l'America a la tschertga d'in figl. Paupra sco ina mieurbaselgia passenta ella ils ultims 30 onns da sia vita a Turitg. (Emissiun dals 28 da mars, 18 d'avrigl e 30 da matg 2009).

Il barun da Siat

Balser Giusep Vincens (1789–1858) è naschì sco figl d'in mercenari a Siat. Per mitschar da la povradad entra el gia cun indesch onn en servetsch militar. Cumbain ch'el deriva da relaziuns simplas e n'ha mai frequentà ina scola, fa el carriera militar en Spagna e vegn nobilisà. El sa numna uss Baltasar Josef de Vincens barun de Friberg. Sias visitas en patria fan furora e divers auters Sursilvans vulan ir en Spagna per far fortuna. Il plan da stabilir ina colonia grischuna en Spagna n'ha dentant betg success. Il clima, la lavur e la cultura da la siesta na correspundan betg als emigrants. (Emissiun dals 11 da fanadur 2009).

Tradiment, rebelliun e cuntrabanda en Surselva 1847

La Svizra moderna dal 1848 è sortida d'ina guerra civila. Il november 1847 han las truppas nazionalas sut il com-

mando dal general Guillaume-Henri Dufour avert la guerra cunter la Lia separatista (Sonderbund) dals set chantuns catolics. Entant ch'il chantun Grischun sa chattava da vart naziunala, sustegnevan l'investg da Cuira e circuls catolics da la Surselva la Lia separatista. En in process èn els vegnids atgissads il 1848 da tradiment, rebelliun e cuntrabanda. (Emissiun dals 8 da november 2015).

La preschentaziun:

Dossier «Forum RTR: Istorgia dal Grischun».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4648
www.chattà.ch